

The Tragedy of Richard the III לויליאם שקספיר: היבטים פוליטיים במקור ובתרגומיו

לעברית, ובהצגתו בתיאטרון הישראלי בחמישים השנים האחרונות

גלית יצחק

אוניברסיטת בר-אילן
מנחה: פרופ' רחל ויסברוד

תקציר

מטרת עבודה זו הייתה לבדוק את ההיבטים הפוליטיים במחזה ריצ'רד השלישי מאת ויליאם שקספיר – במקור, בתרגומים לעברית, בנוסחים לבמה ובביצוע הבימתי במהלך חמישה עשורים עוקבים בישראל. המחקר מתחקה אחר ביטוייה של עבודת המתרגמים, המעבדים והבמאים בהתמודדותם עם סוגיות של כוח ושל שלטון והתאווה להם במחזה המקורי ובודק אם וכיצד הם משמרים את הרלוונטיות של המחזה.

ריצ'רד השלישי, אחד ממחזותיו המוצגים ביותר של שקספיר, עוסק במאבק על הכתר האנגלי בשלהי המאה ה-16, תוך שהוא מציג את ריצ'רד כאדם החותר אל כס המלוכה בדרכי עורמה כשכל האמצעים כשרים בעיניו. השמות והאירועים במחזה לקוחים אמנם מן ההיסטוריה האנגלית, אך הוא עוסק בנושאים שאינם בלעדיים לשושלות האנגליות ולזמנו של שקספיר – המוסר והפוליטיקה – תוך העלאת דילמות חברתיות, ערכיות והומניות. הנושאים הפוליטיים במחזה יכולים בקלות להימצא רלוונטיים למציאות הישראלית, דבר שיכול להסביר את העניין הרב שהוא מעורר אצל במאים ישראלים ואת העלאתו שוב ושוב על במות התיאטרון בישראל. במסגרת מחקר זה, נבדקו שבע הפקות של ההצגה ריצ'רד השלישי בשנים 1966, 1967, 1976, 1992, 2007, 2008, 2012 שהועלו על במות התיאטרונים חיפה, האוהל, הבימה, הקאמרי, הספרייה, תמונע והקאמרי בהתאמה ואשר התבססו על התרגומים לעברית מאת רפאל אליעז ומאיר ויזלטר.

המסגרת התאורטית כוללת מחקרים על המושג 'פוליטי' ויישומו בעולם התיאטרון, על תרגום בכלל ותרגום לתיאטרון בפרט. אריסטו טען שבני האדם הם 'חיות פוליטיות' המתגוררות בעיר ושכל חברה אנושית מוגדרת בעזרת אינטראקציות ויחסים, בכללם – יחסי כוח (פוקס 1976).

חוקרים הסבירו את המושג 'פוליטיקה', ניהול של ענייני המדינה, ביחד עם המושג 'כוח' (Schäffner and Bassnett 2010: 2). תיאטרון פוליטי מביא למרכז הדיון את המעשה הפוליטי,

בין שהוא מתקיים כשיתוף פעולה בחברה, או, כמו בריצ'רד השלישי, כמאבק מר על שלטון וכוח ושוף אור על מעשיו של מי שתאוות השררה מביאה אותו לפעול על מנת לסלק ללא היסוס

ולעתים אף בדרך נפשעת את כל מי שעומד בדרכו. שפנר קושרת את המעשה הפוליטי, בין אם הוא מתקיים כמאבק או כשיתוף פעולה בחברה, עם שימוש בשפה וטוענת שהראשון לא יתקיים בלעדי השני. באשר לתרגום, היא מוצאת שיש קשר בין תהליך היצירה של התרגום ובין המעשה הפוליטי המתבטא בכך שכל החלטה לעודד, לאפשר, לקדם או למנוע תרגום הינה החלטה פוליטית (Schäffner 2007: 136). עוז, לעומת זאת, קושר מסר פוליטי עם מציאות אקטואלית (1999: 21) וטוען שמעצם טבעו, התיאטרון הפוליטי מקיים תלות הדדית מתמדת עם המציאות הפוליטית. המסגרת התאורטית כוללת גם את גישותיהם של בסנט (Bassnett 1984, 1988, 1991), סנל-הורנבי (Snell-Hornby 2007) וורמיר (Vermeer 2000) לתרגום לתאטרון ולתרגום בכלל. בסנט מתייחסת אל תרגום מחזה כאל כל תרגום ספרותי (Bassnett 1984: 87). לעומתה, סנל-הורנבי מתייחסת למתרגמי מחזות כאחראים לא רק לצד המילולי של הטקסט, וזאת בשל התלות של השפה המילולית בתיאטרון באקטים לא מילוליים (Snell-Hornby 2007: 109). ורמיר מתייחס להיבט משמעותי נוסף בתרגום, שיש לו השלכות על חקר תרגום מחזות – קהל היעד השונה – וטוען שטקסט המקור עונה על צורך או מטרה בתרבות המקור לעומת טקסט היעד שמכוון לתרבות היעד. בתרגום לתיאטרון צורכי הקהל עשויים להוות שיקול מכריע ולחייב את המתרגם לקבל החלטות בנוגע לזמן ולמקום כך שיתאימו לפנייה לקהל החדש. הטקסט מועבר בין תקופות, שפות, דתות ותרבויות שונות, ועליו למצוא את מקומו בתוך היסטוריה שונה ומציאות שלטונית ופוליטית שונה (Fernandes 2010: 126).

שלבי המחקר כללו, ראשית, בדיקת שני תרגומים מלאים של המחזה בעברית, תוך התמקדות בשלוש תמונות שיש בהן התייחסות להיבטים של יחסי כוח ושלטון. לאחר מכן הושווה תרגום המקור לנוסח התרגומים לבמה בהפקות התאטרון השונות בעזרת תיקי ההפקות כפי שנמסרו לשמירה במאגר מילא"ה (המרכז הישראלי לאמנויות הבמה), תיק הפקות אחד שנמסר לידי על-ידי בימאי ההצגה (עודד ליטמן לתיאטרון תמונע) וביקורות עיתונות. ההשוואה מתייחסת לתוספות והשמטות, לשפה ולהנהרות. שלוש ההפקות הראשונות הסתמכו על תרגומו של רפאל אליעז וארבע ההפקות שלאחריהן התבססו על תרגומו של מאיר ויזלטיר. בהמשך, נבחנו ראיונות לעיתונות, תכניית ההצגה וכן צפיתי בהפקות שצולמו, וזאת כדי לברר את מהות הקשרים שבין הבימאי והמתרגם, ולעמוד על השפעות הדדיות, או לחילופין, העדר השפעות ואף מהלכים עצמאיים של הבימאי לאחר קבלת התרגום. לבסוף, נסקרו ביקורות העיתונות תוך התמקדות

בתוספות והשמטות של דמויות, שימוש בתפאורה, בתאורה ובאביזרים, ליווי מוסיקלי אם היה, והשלכותיהם על המסר הפוליטי.

ממצאי המחקר מראים, ראשית, כי ההיבטים הפוליטיים במקור נשמרו כמות שהם הן בתרגום המלא לעברית והן בנוסח לבמה, אולם הנוסח לבמה שאף להיות עדכני בעיקר מבחינה לשונית. מהפקה להפקה נוצרו נוסחים ללא מאפיינים לשוניים מובהקים של טקסטים ספרותיים, ששילבו גם עברית מדוברת. השינוי הקל על השחקנים הישראלים להגות את המילים כהלכה בשפת היעד, ותוך כך גם להעביר מסר פוליטי שיובן בקלות על ידי הצופים. למרות שהנוסח לבמה קיצר וערך את המחזה מחדש, הוא לא שינה את התכנים המילוליים בהתייחס להיבטים הפוליטיים שלו ולא הכניס אלמנטים אקטואליים כדי ליצור קשר למציאות הישראלית.

על סמך דברי הבמאים לעיתונות ובתכניית ההצגה, נמצא שלא רק שהעלאת המחזה נעשתה מתוך בחירה מוקפדת של הבמאי, אלא שגם השחקן הראשי המגלם את דמותו של ריצ'רד ראה עין בעין עם הבמאי את דמותו הייחודית של ריצ'רד. הבמאים ואנשי התיאטרון השתמשו במגוון של אמצעים דרמטורגיים כדי להעביר מסרים פוליטיים, אך לא כולם פעלו באופן גורף במטרה להעביר מסרים שהיו גם אקטואליים בתקופת ההפקה. ההפקות נעו בין העברת מסר פוליטי אוניברסאלי לקהל הצופים (לעומת המחזה המקורי שהעביר מסר פוליטי אקטואלי משלו) ובין יצירת קשר מובהק עם המציאות הישראלית הפוליטית בעזרת אמצעים תיאטרליים מגוונים. שתי הפקות בבימויו של ארתור קוגן בתיאטרון הספרייה ובתיאטרון הקאמרי בשנים 2007 ו-2012 שילבו באופן ייחודי להן, בראשונה באופן מצומצם ובשנייה באופן רחב ומגוון, יצירות מוסיקליות, שחלקן מזוהות עם עמדות פוליטיות מובחנות של מלחינים שפעלו במשטרים פוליטיים רודניים. היצירות שימשו קול נוסף, מושמע אך לא דבור, שמעביר אף הוא מסר פוליטי או מרמז למסר כזה.

ממצא נוסף נוגע להיעדרם של הבדלים בין התיאטרון הממוסד והלא-ממוסד. בניגוד למשוער נמצא שדווקא התיאטרון הממוסד (הקאמרי 2012) יצא בפרויקט ייחודי ונועז בהשוואה להפקות שקדמו לו, ובשונה מהמחזה המקורי הציג בצמוד זה לזה שני מחזות היסטוריים של שקספיר, ריצ'רד השני ולאחריו ריצ'רד השלישי, המעמידים שתי דמויות קיצוניות של שליטים פוליטיים; האחד נשלט ולבסוף מודח מכס המלוכה והשני תכנן וכוחני ואינו מהסס להשתמש באנשים ובכוח הזרוע על מנת להגיע לכס השלטון. התיאטרון הלא-ממוסד יצר הפקה תיאטרלית רבת אופנויות (multimodal) אולם העושר התיאטרלי מיסך את ההיבט הפוליטי שבמקור.

לבסוף, נמצא שכל המבקרים התייחסו לעצם העלאת מחזה שקספירי על הבמה הישראלית וכתבו על הרקע ההיסטורי והתרבותי של המחזה המקורי. הביקורת התייחסה גם אל הצד האמנותי-בימתי של ההפקה והגיבה על עבודת הבמאי, השחקנים, התלבושות והתפאורה והטקסט אשר לו האזינו. כמו כן, מהפקה להפקה ביקשו המבקרים למצוא את הקשר שעשה הבמאי בין ההצגה למציאות הישראלית ומשלא מצאו זאת בבימוי, הסיקו שההפקה לא מימשה את מלוא הפוטנציאל הפוליטי הטמון בה.

ייחודה של עבודה זו הוא במפגש שהיא עורכת בין תרגומיו של המחזה, הנוסחים שנכתבו לבמה והעיבוד לתאטרון במהלך חמישה עשורים עוקבים ומנקודת מבט של היבטיו הפוליטיים. בנוסף, הדיון המשולב המביא בחשבון את עמדתו של המתרגם משפת המקור, של מעבד הנוסח לבמה, ושל הבמאי-המעבד (ביחד או לחוד) מאפשר לשפוך אור על תהליך עבודה שמחייב שילוב של שני תחומים, התאטרון והתרגום, המייצגים שפה, אמנות ותרבות, בדגש על הפוליטיקה בכלל והפוליטיקה הישראלית בפרט.